

Dokumentation av

Boskapens landskap

**Seminarium om
historisk boskapsskötsel och
biologisk mångfald**

**30 januari 2006 vid
Kungl. Skogs- och Lantbruksakademien.**

Inledning

Idag finns endast små arealer kvar av biologiska värdekärnor. Därför är det viktigt att dessa sköts på rätt sätt. Hur ska vi kunna veta hur biologiskt värdefulla marker ska skötas? För det behövs såväl ekologisk som historisk kunskap. Syftet med detta seminarium var att skapa ett möte mellan historia och naturvård. Seminariet erbjöd inga kokbokslösningar för hur historisk kunskap ska användas i naturvården utan blev ett forum för naturvetare och humanister/samhällsvetare.

I föreläsningarna fördes fram historiska aspekter som kan vara av betydelse för dagens biologiska mångfald. Dessa kombinerades med föreläsningar och diskussioner som sätter den historiska kunskapen i ett naturvårdsperspektiv.

Deltagarna representerade stora delar av landet och kom huvudsakligen från länsstyrelser, kommuner, statliga verk, museer och universitet. Såväl naturvetare som humanister och samhällsvetare deltog.

Som värd för seminariet stod Kungl. Skogs- och Lantbruksakademien, Avdelningen för agrarhistoria vid SLU samt Centrum för Biologisk Mångfald, SLU. Dagens moderator var Lars Ljunggren, chefsbibliotekarie på KSLA. För denna dokumentation ansvarar Anna Dahlström, doktorand vid Avd. f Agrarhistoria, SLU.

Program

9:30 – 10:00

Kaffe och samling

10:00 – 10:10

Introduktion. Lars Ljunggren, Biblioteket KSLA.

10:10 – 10:40

Vådan av historielöshet i naturvärden och ekologilöshet i kulturmiljövården. Tommy Lennartsson, CBM.

10:40 – 11:10

Medeltidens boskapsskötsel. Janken Myrdal, Avdelningen för agrarhistoria, SLU.

11:10 – 11:40

Äng hage och utmark. Ett dynamiskt utnyttjande i 1600-talets Småland. Aadel Vestbö-Franzén, Jönköpings läns museum.

11:45 – 12:45

LUNCH på KSLA

12:45 – 13:15

Några aspekter på vallning och rovdjur i det etnologiska materialet. Örjan Kardell, Skogsvårdsstyrelsen i Uppsala.

13:15 – 13:45

Betesdynamik i tid och rum 1620-1850, i Syd- och Mellansverige. Anna Dahlström, Avdelningen för agrarhistoria, SLU.

13:45 – 14:15

Utmarksbete i södra Norrland och Dalarna. Om fåbodar från 1500-talet till 1950. Jesper Larsson, Avdelningen för agrarhistoria, SLU. ”

14:15 – 14:45

Kaffe

14:45 – 15:15

Hur kan naturvärden använda historia? Historisk kunskap i förhållande till andra faktorer i naturvårdsarbetet. Urban Emanuelsson, CBM.

15:15 – 16:00

Avslutande diskussion

Vådan av historielöshet i naturvården och ekologilöshet i kulturmiljövården.

Tommy Lennartsson, CBM.

I det inledande föredraget förde Tommy Lennartsson ett resonemang om kombinationen av historisk och ekologisk kunskap i naturvården. Den typ av hävd som pågår idag kanske inte är den bästa ur naturvårdssynpunkt. Utifrån några konkreta exempel diskuterade han vilken typ av hävd som behövs för att hävdkrävande arter ska finnas kvar.

Ett exempel som togs upp var utvecklingen för fältgentiana. På 1950-talet fanns Fältgentiana på ca 500 lokaler i Uppland. Vid nyinventeringen på 1990-talet hade den försvunnit från 90 procent av lokalerna. Den största delen av minskningen kan förklaras av att man har slutat hävda ängs- och betesmarker och att man har förlorat de biotoper där fältgentianan fanns. Men även där markerna hävdas minskar fältgentianan, och det finns många fler exempel på att hävdberoende arter minskar trots att markerna hävdas. Ofta finner man också hävdkrävande arter i ohävdade miljöer än i hävdade marker. Det tyder på att den hävd som pågår kanske inte är så traditionell som vi tror och inte är den bästa för hävdberoende organismer. Några andra arter som togs upp var nemocynfjäril och en sköldbagge.

Förr hade hävden hade inget eget ändamål, utan det var produktionen i betesmarkerna som låg i fokus. Det gav upphov till en rik rumslig variation både mellan olika betesmarker och inom en betesmark. Betesuppehåll uppmuntrades exempelvis i bondepraktikor. Idag, när det läggs vikt vid hävden i sig med årligen och tillräcklig avbetning, består den rumsliga variationen endast av hävdade respektive helt ohävdade marker. Liten dynamik tillåts i hävden inom en betesmark.

Det är viktigt att definiera vad som är de ekologiska nyckelfaktorerna och processerna i den traditionella skötseln. Det kan exempelvis vara solexponering, regelbunden och oregelbunden störning, bortförsel av biomassa spridning osv. Om man tittar i artfaktablad för rödlistade arter, är det just dessa faktorer som tas upp som bristfaktorer idag, vilket beror på att hävden har ändrats. Om slåtterängar hävdas sker med bete. Utmarker betas sällan och när de betas är det oftast i små fällor som är betydligt mer beskogade än förr. I själva verket finns så små likheter mellan den historiska skötseln och dagens skötsel att det mest rimliga antagandet är att det inte borde fungera ekologiskt.

Ohävd brukar inte förknippas med traditionell skötsel. Hävd, däremot är starkt förknippat med traditionell skötsel, men eftersom många arter ändå minskar

kanske inte skötseln är särskilt traditionell. Om man med traditionell skötsel inbegriper dynamik, kan också ohävd vara en del av den traditionella skötseln.

Den historiska kunskapen står sällan på egna ben i naturvårdssammanhang utan den måste kombineras med detaljerad kunskap om biotoper och arters krav, samt ekologiska processer. Ur ett naturvårdsperspektiv är det därför viktigt att ta reda på vilka historiska komponenter som behövs för att biotoper och arter ska finnas kvar. Arter som är knutna till slätter kan klara sig lika bra med bete, om betet imiterar slättern genom att börja senare, eller att betetrycket är oregelbundet.

Det är svårt att utifrån de historiska källorna tala om hur de historiska biotoperna egentligen såg ut. Genom detaljerad ekologisk kunskap om hur det bör se ut för att arterna ska trivas, kan vi förbättra kunskapen om de biotoper som är förknippade med historisk hävd.

*Ofta finner man fler rödlistade, hävd-beroende arter i ohävdad mark tängsel, jämfört med betad mark. Det indikerar att hävden inte är optimal och troligen inte heller traditionell. Bilden är tagen i Roslagen.
Foto: Tommy Lennartsson*

Medeltidens boskapsskötsel.

Janken Myrdal, Avdelningen för agrarhistoria, SLU.

Janken Myrdals föreläsning behandlade två aspekter av den medeltida boskapsskötseln, markutnyttjandet i ett långt tidsperspektiv samt vad vi kan få reda på om medeltidens betesdrift. Det medeltida källmaterialet är sprött om man tvingas använda källor som inte alls avsåg att förmedla något om boskapsskötsel såsom mirakelberättelser, bilder, domstolsprotokoll och lagtexter.

Under tidig medeltid var befolkningen i Sverige koncentrerad till ganska väl avgränsade bygder med nästan obebodda områden däremellan. Att människor klumpade ihop sig i bygder har på jordbrukstekniska och samhälleliga förklaringar. Vid varje befolkningsexpansion koloniserades de stora utmarkerna stegvis längre och längre ut. När befolkningen åter minskade skedde en extensifiering av skötseln och varvid boskapsskötseln fick en större betydelse. Digerdöden 1350 med efterföljande epidemier innebar en halvering av befolkningen, något som bland annat fick återverkningar på jordbruket. De gårdar som ödelades låg främst i de områden som var senast koloniserade. Men gårdarna övergavs inte helt utan nyttjades istället för som ängsmark eller betesmark.

Betesdriften var i princip fri under medeltiden. Det fanns inga regleringar för hur mycket djur var och en fick släppa på bete. När två byar möttes skulle djuren gå *klöv om klöv, hov om hov*. Undantag för det fria betet fanns för betesmark som hade speciella kvalitéer såsom betet på öar eller svinens ollonbete.

Före digerdöden finns tecken som tyder på att det kunde förekomma betesbrist, åtminstone lokalt. Det finns en tendens att man hägnade in betesmarker, något som inte sågs med blida ögon av alla. En som hägnade in bete kallades nedsättande för "grässparare". Efter digerdöden upphör alla belägg för att det kunde ha förekommit betesbrist. Tvärt om, finns det exempel på att bybor tvingats riva hägnader för att man skulle kunna genomdriva det helt fria betet.

Det verkar som om djuren nästan alltid var satt under övervakning av en herde. Denne hade tre huvudsakliga uppgifter. Herden skulle skydda djuren mot faror av olika slag, hålla djuren från åker och äng samt leda djuren till bete. I det medeltida källmaterialet omtalas sällan arbetet med att hålla djuren från inägomarken, vilket kan tyda på att hägnaderna ensamma kunde upprätthålla det nödvändiga skyddet. I Västgötalagen definieras vilka faror som låg på herdens ansvar och vilka han inte kunde göras skyldig för. Man ansåg att

herden skulle skydda djuren mot varg, tjuv, vatten, dy, bindsle, berg, bro och svält. Däremot björn, rån, eld och sjukdomar låg inte på herdens ansvar.

Under tidig medeltid var herdarna vuxna män. De var specialister men hade låg social status, vilket kan ha sitt ursprung i att vallningen ursprungligen var en trälsyssla. När träldomen upphörde kan det ha varit svårt att få tag på specialiserade herdare. Exempelvis omtalas i Magnus Erikssons landslag från 1340-talet att vallningen kunde gå på turgång mellan byns bönder. Under senmedeltid var det istället pojkar och kvinnor som sattes att valla djuren. Att vallningen inte längre utfördes av vuxna män kan bero på att männen efter digerdöden behövdes i jordbruket. Vid 1500-talets slut och på 1600-talet hade vallningen helt övertagits av pojkar och flickor.

Olaus Magnus berättar om herden som rövas bort av björnen men räddar sig genom att blåsa säckpipa. Säckpipor finns redan i de tidigmedeltida herdebilderna. Nere till höger betar hornboskap, längre bort syns ett jaktfölje.

Bild och bildtext är hämtad ur: Myrdal, Janken. 1999. Jordbruket under feodalismen, 1000-1700. Band II i Det Svenska jordbrukets historia

Äng hage och utmark. Ett dynamiskt utnyttjande i 1600-talets Småland.

Aadel Vestbö-Franzén, Jönköpings läns museum.

Aadel Vestbö-Franzén behandlade betesmarker i Jönköpings län mellan 1550 och 1700. Hon visade hur man efter den senmedeltida agrarkrisen hittade strategier för att nyttja landskapsrummets olika möjligheter genom ett dynamiskt nyttjande. Föredragets andra fokus var huruvida vi faktiskt kan lita på de tidigaste kartorna från 1600-talets mitt.

I de instruktioner som lantmätarna fick var inägomarken alltid det viktigaste. Under 1600-talet var åker, äng och bytomt i fokus. Hagar kunde tas med om de låg i anslutning till inägomarken. I de första instruktionerna nämns mycket lite om vad lantmätarna skulle ta med gällande betesmarken, på utmarken var man främst intresserad av träden. Först i instruktionerna från sent 1600-tal nämns att bete var en nyttighet som skulle tas med när man gjorde kartan. I de äldsta kartorna, i geometriska jordeböcker, finns istället en kort och knapphändig beskrivning av utmarken, såsom "ringa skog och utmark" eller "nödtorftig utmark och timmerskog". Man skilde på begreppen skog och utmark. Skogen hänvisar till själva träden, medan utmarken var synonymt med betesmark.

En jämförelse mellan utmarkens omdöme i en jordebok från 1551 och geometrisk jordebok från samma område 1640 visade på en kraftig försämring av betet. Tidigare hade många byars utmark kallats "god" eller dylikt, medan man 1640 finner en större andel av byarna med "ringa" eller "ingen" utmark. Detta hör troligen samman med att man i Småland under 1600 inledde en övergång från ensäde till tresädssystem i samband med ändrade brödvänor. Detta krävde större åkerareal, varpå trycket på utmarken ökade.

Begreppen åker, äng och hage har alltid varit behändiga begrepp för lantmätaren att handskas med, men var i realiteten inte huggna i sten. Kartan är en stillbild som inte visar de dynamiska strukturerna som pågick med fem till tjugo års intervall. I många kartor kan man dock ana en mycket stor dynamik i hur markerna nyttjades. Ängarna var exempelvis svedjade. Ängarna kunde också vara indelade i ett antal fällor, något som inte framgår av geometrisk jordebok men som kan synas i samtida kartmaterial (se figur). Ängshagarna tyder på att man haft ett nyttjande där betet varit en viktig del. Kanske fanns ett ängarnas trädssystem med slätter och efterbete ena året och enbart bete nästa? Ängens trädvegetation bestod ofta av samma trädslag som man fann på utmarken, dvs. främst gran, björk, ek men även hassel, tall och al.

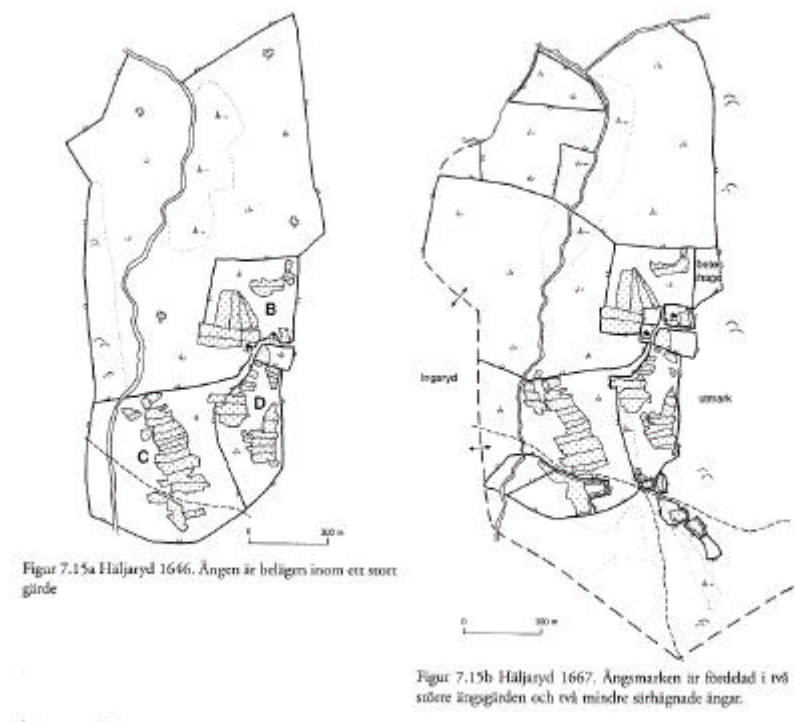
Redan under 1600-talet började man hägna in utmarken i Småland i ett antal minde hagar. Kommer vi in i 1800-talet var den ohägnade utmarken en mycket liten del, nästan all betesmark var inom hagar. I de tidiga geometriska jordeböckerna är hagarna starkt underrepresenterade, vilket framgår av samtida kartor. Det är inte heller ovanligt att det som redovisats som äng också explicit angavs vara betat.

Efter 1600-talets mitt hittade man strategier för att nyttja landskapsrummets olika nischer. Liksom man 1550-1620 införde tresäde för att svara på nya matvanor var man tvungen att hitta strategier för att hitta betesmarker i ett ansträngt och överetablerat landskap. Det kunde lösas genom ett dynamiskt utnyttjande av landskapet.

Kartorna ger en stillbild av landskapsutnyttjandet men om man letar kan de dynamiska strukturerna upptäckas. Man bör också vara medveten om att man inte kan lita helt på de äldsta kartorna, de är en förenkling av verkligheten som bland annat kan vara orsakat av lantmätarnas tidsnöd.

Aadel har skrivit om markernas dynamiska nyttjande i sin avhandling:

Vestbö-Franzén. 2005. *Råg och Rön. Om mat människor och landskapsförändringar i norra Småland, ca 1550-1700*. Jönköpings läns museum

Samma by i två olika kartor som visar hur kartorna i de äldsta geometriska jordeböckerna kan vara förenklade. I kartan från 1667 framgår att ängen var indelad med hägnader, antagligen för att möjliggöra en större flexibilitet i nyttjandet av ängen. Bilden är från Aadel Vestbö-Franzéns avhandling: Råg och Rön

Några aspekter på vallning och rovdjur i det etnologiska materialet.

Örjan Kardell, Skogsvårdsstyrelsen i Uppsala.

Örjan Kardell redogjorde för vad några etnologiska frågelistor har att berätta om betesmarkernas nyttjande och vallning. Svaren på frågelistorna kommer från hela landet men har sämre täckning i slättbygderna. Tidsperioden som beskrivs är huvudsakligen årtiondena kring sekelskiftet 1900, men i vissa fall kan man blick längre bak i 1800-talet.

I svaren från de frågelistor som skickades ut från 1930-talet och framåt, fick sagesmannen svara på ett antal frågor utifrån sin egen erfarenhet eller vad han eller hon hade fått höra av äldre personer i bygden. Det är således ett tillbakablickande material som ibland kan visa vilka förändringar som har skett. De frågelistor som har kombinerats har haft fokus på boskapsskötsel, fäbodväsendet, arbetsfördelningen inom lantushållet samt ängar och hagar. Det är huvudsakligen betesgång och vallning av kor som avses i svaren, men även andra djurslag finns representerade.

Av svaren framgår tydligt att betet är en kombination av att nyttja utmarken och inägomarken, när denna var tillgänglig för bete. Det fanns en tids-rumslig dynamik av när olika ytor var tillgängliga för bete. Första tiden skedde betet på utmarken. Efter hand som inägor blev tillgängliga, efter skörd och slätter, togs djuren in på inägomark.

Storleksförhållandena i landskapet är något som har styrt organisationen av betet. I norra Sverige hade man oerhört små inägor i jämförelse med den stora utmarken. Mycket av slättern har dessutom skett som våtmarker långt ut på utmarken. Utmarken var sällan indelad i hagar, djuren styrdes istället av vallhjon. Dock fanns ett glest nätverk av gärdesgårdar som satt i ägo gränserna, som följd av 1857 års hägnadslag. Småland, däremot var kring år 1900 indelat i ett tätt nätverk av hägnader, varför i princip allt bete försiggick inom hagar. Slättbygderna hade en större andel inägomark än i skogsbygderna, ofta översteg inägomarkens areal den på utmarken. Svaren från slättbygderna behandlar bland annat hur man pusslat för att kunna kombinera spannmålsodling och betesdrift.

Man har på olika sätt velat stimulera gräsväxten, eftersom man ansåg att en gräsrik grässvål var det bästa betet. Däremot bärris och ljung ansågs vara ett dåligt bete. I norra Sverige förbättrades betet genom svedjande, antingen enbart för betets skull eller i kombination med ett par års odling. Det berättas också att, när man tillskapade en hage, skedde detta genom att man högg och rensade bort träd och

buskar samt eldade för att få bättre bete. Gemensamt för hela landet är att ängen efterbetades efter slåttern, men först efter ett par veckors återväxt.

Vallningen kring år 1900 handlade liksom på medeltiden om att leda djuren till bete, vakta grödorna och slätterängen samt att skydda djuren från rovdjur. Det är främst de två första uppgifterna som återkommer i frågelistorna. Första halvan av säsongen leddes djuren till bete betet på blötare marker (i Norrland bland annat på de myrar som inte slogs det året) medan andra halvan av betet skedde på torrare och högre belägna marker. I Småland skedde betet i hagarna utan tillsyn av vallhjon. Bete kunde också ske på inägomark inom samma hägnad som oslagen äng, stående säd eller uppställda skördade sädesskylar, varvid vallning krävdes. Det betyder att på inägomark i hela landet krävdes mänsklig övervakning, trots att det fanns hägnader.

Vallningen sköttes huvudsakligen av obehäpnade barn och kvinnor. Kring år 1900 var rovdjursfaran över i Sverige, bortsett från renbetesområdet. De gånger man nämner möte med rovdjur avser det alltid tidigare under 1800-talet. Det berättas då att rovdjuren skrämde bort med höga skrik, tut i lurar eller skrämskott.

*Herde med hästar och nötkreatur på byn Botizas betemark, norra Rumänien, augusti 2005.
Foto: Anna Dahlström*

Betesdynamik i tid och rum 1620-1850, i Syd- och Mellansverige.
Anna Dahlström, Avdelningen för agrarhistoria, SLU.

Anna Dahlström har arbetat med betesmarkernas historiska nyttjande i ett naturvårdsperspektiv. Hon har studerat betestrycket under 1600- 1700- och 1800-talen i två slättbygder och två skogsbygder i Syd- och Mellansverige, främst med hjälp av kartor, boskapslängder och bouppteckningar. Föredraget fokuserade på dynamiken i hävdintensitet i tid och rum, i mindre och större skalor.

Inom en betessäsongs flyttas djuren runt mellan de marker som vid olika perioder fanns tillgängliga för bete. Utmarken var alltid tillgänglig. Åker och äng kunde betas efter slätter och skörd. I tvåsädesbygder fanns dessutom ett trädesgårde att beta fram till dess att trädan skulle bearbetas. Det fanns också mer eller mindre betesmark som av olika skäl låg inom åker- och ängsgårderna, och där betet begränsades av tidpunkten för skörd och slätter (se figur). I de undersökta områdena låg så mycket som en tredjedel av fodermarken ohävdad under första delen av sommaren. Den mark som hävdas idag, betas i regel under hela sommaren.

Under en tjugooårsperiod under 1600-talets början finns möjlighet att se hur antalet djur i olika byar förändras år från år. Skillnaden mellan ett år och nästa var inte stor sett i antal djur, men den procentuella variationen inom hela tjugooårsperioden var stor, något som tyder på att betestrycket kunde variera avsevärt i ett kortare tidsperspektiv. Sett i ett längre tidsperspektiv skedde en intensifiering av markutnyttjandet. Ängar och betesmarker odlades upp. Den allt större åkermarken krävde mer djur i form av gödsel och dragkraft, vilket ledde till att antalet djur ökade trots den minskade foderarealen. Det ökade antalet djur per hektar kan ha inneburit att det blev knappare med bete och ett ökat betestryck. Möjligheten finns också att man lyckats tillskapa mer bete genom att markerna öppnades upp. Oavsett vilket som skedde så innebär det ett gradvis förändrat nyttjande av markerna fram till 1800-talets andra hälft, då det nya jordbrukssystemet med vall och konstgödning.

Det har också funnits en rumslig variation i betesmarkernas nyttjande. Närliggande byar kunde ha mycket olika djurtäthet (antal djur per hektar) men det är svårt att avgöra om det beror på skilda förutsättningar för bete eller nyttjande grad. Det är också svårt att veta hur stort utbytet av djur var mellan olika byar. Vi vet att djur kunde vistas på en annan bys mark mot betalning, liksom på häradsallmännings, men omfattningen är okänd.

En rumslig variation i större skala är den mellan olika regioner. Det finns uppenbara skillnader mellan slättbygd å ena sidan och skogsbygd å den andra, med avseende på jordbrukets inriktning och fördelningen mellan inägomark och utmark.

Slättbygder hade en mindre andel av marken som utmark jämfört med skogsbygder där utmarkerna var mer vidsträckt. Slättbygder har haft en större andel dragdjur och svin, medan skogsbygderna generellt hade mycket mjölkkor och små kreatur. Men det har också funnits skillnader mellan liknande bygder. Det är exempelvis inte självklart att slättbygderna led av brist på bete och skogsprodukter.

Sammanfattningsvis fanns i det historiska landskapsutnyttjandet dynamik både i tid och i rum som försiggick både i en mindre och i en större skala. Något som kan ha stor betydelse för den biologiska mångfald som är knuten till det hävdade landskapet.

Delar av föredragets innehåll finns i HagmarksMISTRAS årsrapporter för 2001, 2003 & 2004. Se: <http://www-hagmarksmistra.slu.se/publ/rapport.htm>

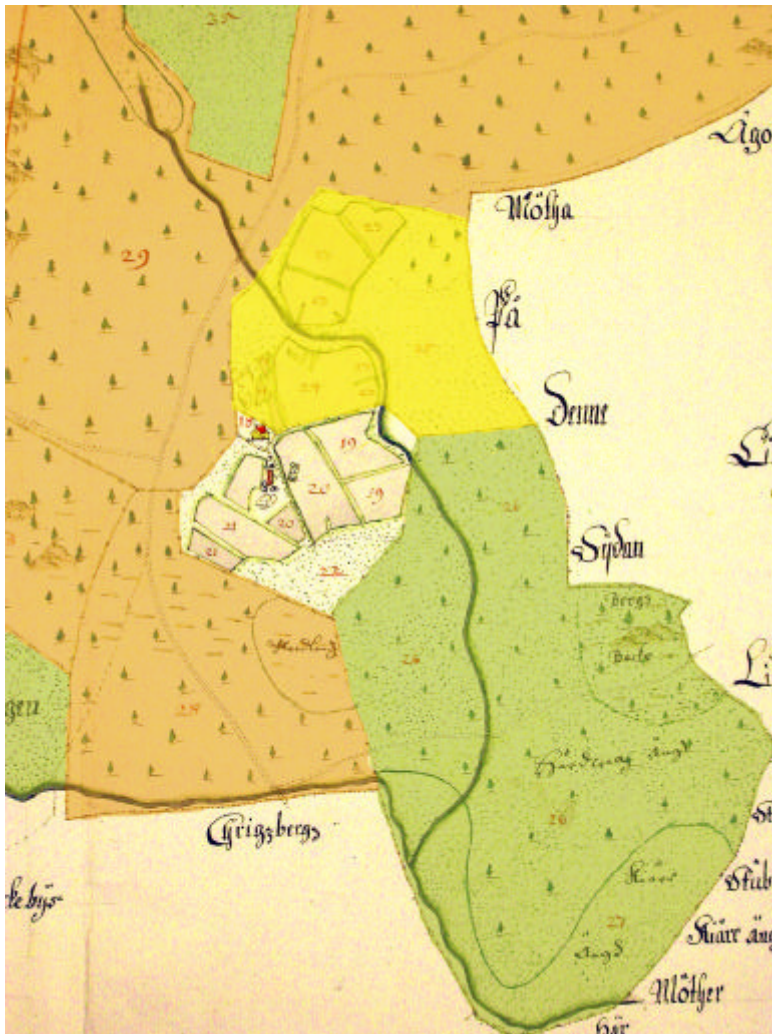

Illustration av olika markers hävdtidpunkt inom en tvåsädesby i Kristbergs socken, Östergötland.

*Permanent betesmark (brun) betade maj-oktober.
Slatterängar (grön) stod orörd fram till slättern i juli och efterbetades därefter.
Betesmark inom samma hägnad som åkermark (gult resp. ofärgat) betades sent ena året (efter skörd) och från maj till juli andra året (då bearbetningen för höstens eller nästa års sädd nähöriades)*

Utmarksbete i södra Norrland och Dalarna. Om fäbodan från 1500-talet till 1950.

Jesper Larsson, Avdelningen för agrarhistoria, SLU

I Jesper Larssons föredrag behandlades utmarksutnyttjandet vid fäbodan i Dalarna från 1500-talets mitt fram till 1950. Genom tolkning av domstolsmaterial från socknarna Gagnef och Leksand kunde han visa hur nyttjandet av utmarken och konflikterna kring betet förändrades under perioden.

Trots att vi vet att jordbruket har genomgått en genomgripande omvandling från 1500-talet och framåt, har synen på fäboden och dess roll varit ganska statisk. Fäbodarna har i forskningen ofta behandlats separat, trots att de utgör en del av ett jordbrukssystem. Därför borde man kunna förvänta sig att fäbodarna och deras roll har förändrats, liksom jordbruket, speciellt under agrara revolutionen. Med utgångspunkt från detta kan man dela in undersökningsperioden i fem faser.

Fäbodarnas uppkomst har varit föremål för mycket debatt. Trots att det redan fanns en del fäbodan i Leksands socken under 1500-talets första hälft kan man se tiden fram till 1600-talets slut som en etableringsfas, bland annat för att många fäbodan anlades under denna period. Fäbodarna var en möjlighet att expandera på de vida utmarkerna genom att djur och människor vistades på en annan plats under stora delar av betessäsongen. De första målen om flyttning av boskap kom vid 1600-talets mitt vilket tyder på att organisationen runt fäbodarna var under uppbyggnad vid denna tid.

Under perioden 1680 till 1730 skedde en intensifiering av nyttjandegraden på fäbodarna. I fallen på tinget ställdes krav på att alla som hade djur också skulle ha fäbodan, man fick inte vara kvar på hemlöten när de övriga drog till fäboden. Man arbetade medvetet med att skaffa fäbodan till alla. Ett tydligt tecken på intensifieringen är man blev angelägen att definiera gränserna mellan de olika fäbodlagen. Fäbodan anlades och började brukas på allt längre avstånd från hemgårdarna.

Under den tredje fasen, fram till ca 1800, stabiliserades fäbodväsendet. Endast begränsad expansion skedde i socknens utkanter. Det blev nu vanligt att tvisterna handla om vem som hade rätt att vara vid en viss fäbodan. Marken nyttjades allt mer intensivt, vilket visar sig i en mer organiserad betesröjning, tilltagande svedjande, ängsröjning och inhägnande av betesmarker. Det var vanligt med tvister kring betesrättigheter och gränstvister.

Den fjärde fasen, ca 1800-1870, kallas här stagnationsfasen trots att det sammanfaller med den period som brukar anses vara fäbodväsendets höjdpunkt.

Efter skiftena anlades visserligen många fåbodar, vilket temporärt löste problemet med att många på nytt hade stått utan fåbod. Man införde hårda regleringar angående flyttningstider, betesröjningar, antal djur osv. Men fåbodsystemet hade inget utrymme att utvecklas vidare när pressen på markerna hårdnade. Så fort det fanns andra möjligheter att lösa betesfrågan började fåbodarna att överges.

Efter 1870 började man överge fåbodarna i Leksand för boskapsskötsel och mjölkproduktion, och en omfattande nedläggning startar från 1890. Vid 1920 var hälften av alla fåbodställen nedlagda.

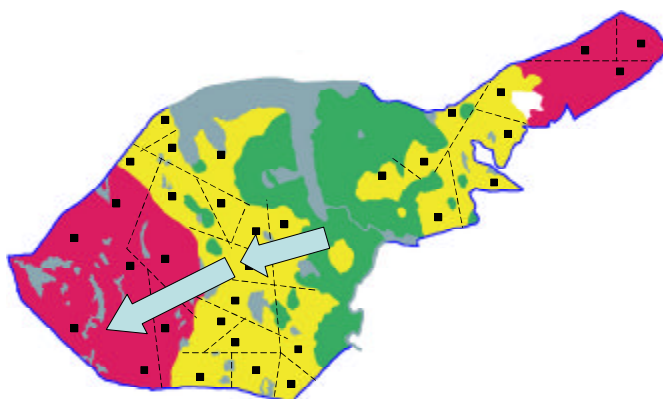
Vid seminariet presenterades första delen i Jesper Larssons doktorsavhandling. Tolkningarna av domstolsmaterialet kommer under kommande år att bearbetas vidare i relation till vad andra källmaterial kan ge. Därvid kan bilden av fåboden att modifieras, och kompletteras med en diskussion om orsakerna bakom fåbodarnas utveckling. ’

Delar av föredraget berörs i artiklarna:

Larsson, Jesper. 2005. *Den Norrländska jordbruksfrågan. Lindbruk i södra Norrland och Dalarna*. Bebyggelsehistorisk tidskrift: Från slott och koja, 49. Uppsala

Larsson, Jesper. 2003. *Vad är en fåbod? Ett försök att definiera ett begrepp..* Bebyggelsehistorisk tidskrift: Kring hälsingegårdarna, 45. Uppsala.

Fas 3 , 1730-1800

Leksands socken

Under 1700-talet första hälften uppstår ett system med höst/vårfåbodar och sommarfåbodar hos några bönder i Leksands socken. Under vintern var man i hembyn (grönfärg) och flyttade på våren med sin boskap till hemfåbodarna (gulfärg) och därifrån vidare till långfåbodarna (rödfärg). På sensommaren flyttade man tillbaka till hemfåboden för att sedan återvända till hembyn. Gränserna mellan de olika fåbodarnas betesmarker hade definierats i slutet av 1600-talet och början av 1700-talet. Observera att kartan endast är schematisk vad gäller fåbodar och gränser.

Hur kan naturvården använda historia? Historisk kunskap i förhållande till andra faktorer i naturvårdsarbetet.

Urban Emanuelsson, Centrum för biologisk mångfald, SLU

I det avslutande föredraget gjorde Urban Emanuelsson en genomgång av olika sätt som historisk kunskap är viktig i naturvården. Han tog också upp begränsningar i naturvården för att kunna använda den historisk kunskap som vi vet är viktig. Han betonade också att detta inte är en envägskommunikation utan en växelverkan mellan historisk och biologisk kunskap.

Att dagens biologiska mångfald är ett resultat av gånga tiders hävd är inget nytt, men hur ska vi få in den komplexitet som har funnits i markanvändningen? Hävden har varit olika i olika regioner och olika tider, varför hävd är ett mångtydigt och komplext begrepp.

En viktig fråga är tidsaspekten. När börjar egentligen den historia som påverkar dagens biologiska mångfald? Olika arter har funnits olika länge, en del har kommit och gått. I vilken tidsperiod vi börjar har att göra med målsättningen och vad vi vill åstadkomma med naturvården. Ett exempel är skarven, som idag är en illa omtyckt nykomling och som av många inte anses höra hemma här. Dock vet man att den har funnits tidigare i Mälaren, bl a på Birka, men att den antagligen utrotades genom jakt. Relevant i det sammanhanget är också det riktigt långa tidsperspektivet och den s.k. uroxdebatten. Om de vilda herbivorererna, uroxer m.fl., utförde samma hävd som tamdjuren senare kom att göra, ger det ett nytt tidsperspektiv att ta ställning till i naturvården.

Vi behöver också bättre förstå hur hävden såg ut i landskapet i en större skala. Vilken betydelse hade exempelvis fäbodvandringarna för spridning av frön? I den större skalan ska vi inte glömma möjligheten att forska utomlands, i länder där det finns stora sammanhängande traditionellt hävdade landskap ännu idag finns, exempelvis i Rumänien.

Idag kan vi förstå mycket av hur de äldre systemen har fungerat och vi skulle också kunna återupprepa mycket av det idag. Problemet är att arealerna idag är så små jämfört med tidigare eftersom större delen av landskapet domineras av modernt jordbruk och skogsbruk, där vi inte har någon hävd alls. Hur ska vi göra för att klara den biologiska mångfalden på några procent av den tidigare ytan och ändå ha landskapet hyfsat autentiskt? Eftersom arter har så olika krav blir det problem att klämma in all biologisk mångfald på liten yta.

Störningsregimernas historia är antagligen en viktig nyckel till att förstå hur historiska händelser har påverkat miljön. Hur såg störningen ut och vilken betydelse har den för den biologiska mångfalden? Vi vet också att det funnits en dynamik i hävden, i tid och rum och i olika skalor, men mycket arbete återstår innan vi riktigt förstår hur den har sett ut. (Orsaker till hävdbrott är exempelvis krig, epidemier, ekonomisk tillbakagång, ekosystemdegeneration och arvsproblem.) Den bredd av biologisk mångfald som vi har idag, är antagligen ett resultat av att vi hela tiden haft hårt hävdade ytor, svagt- ohävdade ytor i landskapet samtidigt. Hur ska detta kunna inlemmas i dagens regelverk för marker med miljöersättningar?

En kombination av kunskap från olika discipliner kan ge oss en bättre förståelse. Arterna kan fungera som ett källmaterial utöver de historiska källorna, för att vi bättre ska kunna rekonstruera hävdsystemen och hur landskapet kunde se ut. Naturvården kommer antagligen i framtiden att kombineras allt mer med kulturmiljövård och områden för rekreation. Samtidigt måste lösningarna fungera för brukaren som står för hävden.

Exempel på hävdbrott i en äng, i byn Botiza i Rumänien. I förgrunden syns en liten del av ängen som har förblivit oslagen under de senaste åren, kanske till följd av en problematisk arvssituation. Stacken har med tiden sjunkit ihop. Lägg märke den välslagna ängen i bakgrunden med de nyresta höstackarna.

Foto: Anna Dahlström, augusti 2005

Diskussion

Nedan följer i punktform de huvudsakliga frågor som togs upp under den avslutande diskussionen.

- Det är svårt att få svar på just de frågor man ställer till det historiska källmaterialet eftersom källans innehåll är påverkad av syftet med den. Man måste veta hur man använder historiska källor på rätt sätt.
- Ännu saknas mycket kunskap om den historiska markanvändningen.
- Det finns mycket historisk kunskap redan, men det är inte bara att omvandla den till skötsel.
- Inom nuvarande regelverk går det att införa dynamik i hävden, men det har inte implementerats i praktiken.
- Ett längre historiskt perspektiv på dynamik är fossila åkrar som har flyttat runt i landskapet vilket har skapat ett växlande hävdtryck på markytorna.
- Dynamik i hävd innefattar många olika successionsstadier. Åkerbruket håller mycket mark kvar i ett mycket tidigt successionsstadium, med huvudsakligen pionjärarter.
- Internationella perspektiv viktiga.
- Det tar lång tid innan idéer och insikter slår igenom i våra undervisningssystem. Redan från gymnasiet finns en uppdelning mellan naturvetenskaplig och humanistisk utbildning. Uppdelningen sträcker sig ända upp i de statliga verken och departementen. Länsstyrelserna är en viktig arena för mötet mellan natur och kultur.
- Det behövs en ömsesidig respekt för varandras ämnesområden.
- Biologer har börjat använda historiska kunskaper i sitt arbete. Historiker behöver också öka sina biologiska kunskaper och låta detta påverka deras forskning.
- Revirgränsen mellan jordbruksmark och skogsmark är ett problem. Alla markfrågor borde vara under ett och samma paraply. Skog med hävd hamnar i kläm.
- Skogsbeten avverkas i rask takt.
- Vi står vid ett genombrott för samgåendet mellan natur och kultur. Det är bra att man från naturvårdssidan ställer krav på kulturmiljövården. Nordiska ministerrådet har definierat kulturlandskapet som jordbrukets "nya gröda".
- Tidigare jobbade man i naturvården med att rädda vad man kunde rädda. Nu är man inne i en process och arbetar mer med målbilder.
- CBM's arbete med etnobiologi är ett bra exempel på samverkan mellan natur och kultur, där människans relation till växter och djur beskrivs.

Deltagare vid seminariet *Boskapens landskap*

Måndagen den 30 januari 2006, Kungl. Skogs- och lantbruksakademien.

Tina Amundsen	Kulturhistorisk museum, Oslo
Mårten Aronsson	Skogsstyrelsen Jönköping
Gunilla Astrén	Stora Hajdes Gärd, Fröjel
Amelie Berger	Ekshagarna Krusenbergs, Uppsala
Magnus Bergström	Norrtälje kommun
Göran Blom	Naturvårdsverket, Landmiljöenheten
Anna Broström	Centrum för Biologisk Mångfald, SLU
Maria Brunsell	Länsstyrelsen Dalarna
Anna-Lena Carlsson	Naturvårdsverket, Miljöövervakningsenheten
Annika Carlsson	Länsstyrelsen Västernorrland, Lantbruks- och fiskeavdelningen
Lena Carlsson	Statens fastighetsverk, jordbruksförvaltningen
Annelie Claesson	Länsstyrelsen Östergötland
Hjalmar Croneborg	Artdatabanken, SLU
Anna Dahlström	Avdelningen för agrarhistoria, SLU
Martina Dernroth	Länsstyrelsen Uppsala, Närings- och lantbruksenheten
Marie Edwardsson Swärd	Länsstyrelsen Örebro, Lantbruksenheten
Stina Ek	Vallby friluftsmuseum
Kelvin Ekeland	Hälsjö, Norrbo
Inga Ekvall	Djupvik, Nykvarn
Anders Eliasson	Länsstyrelsen Östergötlands
Urban Emanuelsson	Centrum för biologisk mångfald, SLU
Helena Engvall	Park- och naturförvaltningen, Göteborg
Marja Eriksson	Upplandsmuseet, Uppsala
Sonia Eriksson	CONEC konsulterande ekologer
Harriet Falck Rehl	Jordbruksdepartementet, Livsmedels- och djurenheten
Susanne Forslund	Länsstyrelsen Kalmar, Miljöenheten
Jan Fransson	Länsstyrelsen Västra Götaland, Hornborgasjön
Ulla Friberg	Länsstyrelsen Östergötland
Micael Frisk	Länsstyrelsen Jönköpings, Landsbygdsavdelningen
Carina Greiff Andersson	Länsstyrelsen Östergötlands
Nelly Grönberg	Länsstyrelsen Västra Götaland, Vänersborg
Eva Grönwall	Statens fastighetsverk
Gunvor Gustafson	Hälsinglands museum, Hudiksvall
Eva Gustavsson	Institutionen för naturvårdsbiologi, SLU
Jan Gustavsson	Jordbruksverket, Miljöenheten
Maria Hall Diemer	Jordbruksverket, Miljöenheten
Karin Hallgren	Avdelningen för agrarhistoria, SLU
Henning Hamilton	AB Skogens hus
Barbro Härding	Länsstyrelsen Gävleborg, Kulturmiljöenheten
J-O Helldin	Grimsö viltforskningsstation
Jan-Gerard Hemming	Härlunda gamla prästgård, Skara
Erik Hjortsberg	Länsstyrelsen Södermanland
Carl Höglund	Rönningen, Trönödal
Margareta Ihse	Inst. för Naturgeografi och kvartärgeologi, Stockholms universitet

Anna Isaksson	Länsstyrelsen Jönköping, Samhällsbyggnadsavdelningen
Johanna Jansson	Länsstyrelsen Dalarna, Kulturmiljöenheten
Ulf Jansson	Kulturgeografiska institutionen, Stockholms universitet
Marcelle Johansson	Länsstyrelsen Östergötlands
Ritha Jonsson	Länsstyrelsen Västernorrlands, Lantbruks- och fiskeavdelningen
Ingalill Juhlin	Jordbruksverken, Miljö- och regionalstödsenheten
Örjan Kardell	Skogsvårdsstyrelsen Uppsala
Eva Karlsson	Länsstyrelsen Jämtland
Lisa Karlsson	Jordbruksverket, Miljöenheten
Tommy Lambrell	Stiftelsen Skansen, Zoologiska avdelningen
Jesper Larsson	Avdelningen för agrarhistoria, SLU
Kristina Larsson	Länsstyrelsen Västerbotten, Lantbruksenheten
Malin Larsson	Skara
Tommy Lennartsson	Centrum för biologisk mångfald, SLU
Helene Lindahl	Naturvårdsverket, Ekonomienheten
Anna Lindhagen	Länsstyrelsen Jönköping, Landsbygdsavdelningen
Lars Ljunggren	Kungl. Skogs- och Lantbruksakademien, Biblioteket
Maria Löfgren	Vallby friluftsmuseum
Kristina Lundin	Länsstyrelsen Örebro, Lantbruksenheten
Marianne Lundquist	Hamränge Hushållningsgille, Gävle
Göran Möller	Uppsala
Janken Myrdal	Avdelningen för agrarhistoria, SLU
Åsa Nilsson	Länsstyrelsen Blekinge
Hannes Nilsson	Marks kommun, Miljökontoret
Pia Nilsson	Avdelningen för agrarhistoria, SLU
Björn Nordén	Botaniska institutionen, Göteborgs universitet
Ninni Nordlund	Länsstyrelsen Jämtland, Lantbruksavdelningen
Sara Norman	Länsstyrelsen Uppsala, Näringslivs- och landsbygdsenheten
Nils Nykvist	Rönninge
Ellen Nystedt	Länsstyrelsen Jönköping, Landsbygdsavdelningen
Mätha Ohlsson	Länsstyrelsen Dalarna, Lantbruksenheten
Inger Olausson	Avdelningen för agrarhistoria, SLU
Anne Olsen	Länsstyrelsen Gotland
Anders Olsson	Höörs kommun, Miljö och bygg
Anna Karin Olsson	Höörs kommun, Miljö och bygg
Jaqueline Otabong	Skogsvårdsstyrelsen, Uppsala
Cecilia Persson	Länsstyrelsen Stockholm, Naturvårdsenheten
Lennart Persson	Länsstyrelsen Jönköping, Landsbygdsavdelningen
Anett Pettersson	Skärgårdsstiftelsen, Stockholm
Monica Pettersson	Norrtälje kommun
Lars Ringemark	Vallby friluftsmuseum
Mats Rosengren	Länsstyrelsen Västra Götaland, Hornborgasjön
Gunnar Rosqvist	Jordbruksverket, Miljöenheten
Åsa Röstnell	Botaniska institutionen, Göteborgs universitet
Elin Rynger	Vallby friluftsmuseum
Robert Sandberg	Länsstyrelsen Södermanland
Karin Skantze	Jordbruksverket, Miljöenheten

Peter Skoglund	Smålands museum
Helge Sonntag	Falu Naturskola
Anders Stagen	Länsstyrelsen Västra Götaland, Naturvårdsenheten, Mariestad
Leifh Stenholm	Länsstyrelsen Blekinge
Maria Strand	Länsstyrelsen Blekinge
Helen Stridsberg	Stiftelsen Skansen, Zoologiska avdelningen
Karin Sund	Länsstyrelsen Örebro, Lantbruksenheten
Karl-Joel Sundholm	Länsstyrelsen Södermanland
Eva Svensson	Institutionen för arkeologi och antikens historia, Lunds universitet
Roger Svensson	Institutionen för naturvårdsbiologi, SLU
Carl Olof Tamm	SLU
Aadel Vestbö-Franzén	Jönköpings museum
Richard Vestin	Huddinge kommun, Naturvårdsavdelningen
Per Vik	Naturvårdsverket, Ekonomienheten
Erland Wadsten	Stiftelsen Skansen, Zoologiska avdelningen
Hans-Georg Wallentinus	CONEC konsulterande ekologer
Maria Wallin	Länsstyrelsen Östergötland, lantbruksenheten
Elisabeth Wallsten	Länsstyrelsen Blekinge, Naturvård
Olle Wängsäter	Hamrånge Hushållningsgille, Gävle
Anders Westfält	Kulturgeografiska institutionen, Stockholms universitet
Daniel Åberg	Kullabergs naturreservat
Camilla Ährlund	Länsstyrelsen Södermanland
Hélène Östborn	Silte Rikvide, Havdhem